

Bilinç ve Bilinçaltı Kavramlarının Kronolojisi: 17. Yüzyıldan Günümüze Kadar

Nurhan ER*
Mersin Üniversitesi

Özet

Bilinç ve bilinçaltı kavramları, bilim-öncesi psikoloji tarihinden günümüze dek üzerinde en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Günümüzde de psikolojinin bir çok alt dalında, aynı zamanda nörobiyoloji ve psikofizyolojide de ilginç araştırma alanlarından biri olmaya devam etmektedir. Bu kavramların bir değerlendirmesini yapabilmek için bilim tarihi içinde gerilere doğru gitmemiz gerekir. Çünkü bu kavramlar, felsefe içinde zihin-beden problemiyle yakından ilişkili olmuş ve zaman içinde evrimleşmiştir. Modern psikolojinin kurulmasıyla da yeni sentezler yapılmıştır. Diğer taraftan psikoloji okullarının her biri bilinç ve bilinçaltı kavramlarını kendi yaklaşımları doğrultusunda ele almıştır. Örneğin davranışçılık ekolü bilinç ve bilinçaltı süreçleri tamamen ihmal ederken, psikoanaliz ekolü bu süreçleri, özellikle de bilinçaltı süreçlerini oldukça önemli olarak kabul etmiştir. Konuya ilişkin görgül bilgilerin yokluğu nedeniyle, bilinç ve bilinçaltı süreçler, geçmişte oldukça spekülatif düzeyde tartışılmış olmasına rağmen günümüzde konuya ilişkin çok sayıda görgül bilgi bulunmaktadır ve bu kavramların farklı farkındalık ve bellek sistemlerine karşılık geldiği kabul edilmektedir. Ve konu disiplinler arası bilimlerin ortak ilgisi haline gelmiştir. Bugün bilinç ve bilinçaltı süreçlerinin bilimsel olarak incelenmesinin hala zor olduğu fakat imkansız olmadığı düşünülmektedir.

Anahtar sözcükler: *Bilinç ve bilinçaltı kavramları.*

Abstract

The concepts of conscious and unconscious have been widely discussed since prescience psychology. These concepts continue to be interested in several subdomains of psychology together with the disciplines of neurobiology and psychophysiology. A thorough evaluation of these concepts seem to force us to turn back in the history of science since these concepts have been revoluted by the time and are closely related with the mind-body problem in philosophy. Following the establishment of the modern psychology, a new synthesis on this subject was achieved. Furthermore, every school of psychology had

* Öğretim üyesi, Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü

its own perspective depending on its frame of understanding. For instance, the school of psychoanalysis had given a special emphasis on these processes, especially the process of unconscious while the school of behaviorism totally ignored such processes. In the past, due to premature nature of psychological disciplines, these concepts were philosophically speculated and the empirical research was rarely conducted. However, today, a number of empirical studies about the processes of conscious and unconscious has been accumulated. These studies have come to the conclusion that the concepts of conscious and unconscious appear to correspond to the different levels of awareness and memory systems. As a result, these concepts have become the common merits of interdisciplinary sciences. Although some researchers still think that these concepts are difficult to study, it certainly is not impossible.

Key words: *Conscious and unconscious concepts.*

Psikolojinin geleneksel problemi niteliğinde olan bilinç ve bilinçaltı kavramları, bilim öncesi psikolojiden günümüze kadar olan zaman süreci boyunca büyük değişiklikler göstermiştir. Her dönem içinde bu kavramları açıklamaya yönelik çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiş, sözü edilen yaklaşımlar ise psikoloji araştırmalarının yöntem ve konularını belirlemede oldukça etkili olmuştur. Bu gün aynı kavramlar, belirli bir bilim dalına ait ilginin çok ötesine geçmiş, klinik psikolojinin olduğu kadar bilişsel psikolojinin ve nörobiyoloji, psikofizyoloji gibi disiplinlerarası alanların da ilgi odağı haline gelmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de ilginç tartışmalara konu olmaya devam eden bilinç ve bilinçaltı kavramlarının bir değerlendirmesini yapabilmek için oldukça gerilere doğru gitmek gerekir. Çünkü bu kavramlar, Antik Çağ'dan bu yana pek çok yaklaşımın sergilendiği bilim tarihi içinde oluşmuş, evrimleşmiştir. Her ne kadar modern psikolojinin kurulmasıyla yeni sentezlere gidilerek bilinç ve bilinçaltı kavramları, görgül bilgiler ışığında ele alınmaya başlanmışsa da, bu kavramların kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Dolayısıyla bilinç ve bilinçaltı kavramlarının oluşumunu hazırlayan felsefi ve

tarihsel görüşlere değinebilmek için sadece psikoloji biliminin kuruluş yıllarına değil bilim öncesi psikolojinin çalışıldığı Antik Çağ'a kadar uzanmak gerekir. Antik Çağ'da beden zihin probleminin düşünce tarihi içinde ilerleyişine paralel bir gelişme gösteren bilinç ve bilinçaltı süreçlerin varlığı henüz hissedilmiş ancak bu süreçlere ilişkin kavramlara yer verilmemiştir. Dolayısıyla bu makalede sözü edilen kavramlara ilişkin bakış açısı, ilgili kavramların sadece hissedilmeyip artık kullanılmaya başlandığı ve aynı zamanda psikoloji biliminin kuruluşuna temel teşkil eden yıllara; İngiliz Görgülcüleri'ne ve Çağrışımçıları'na kadar gidilerek başlatılmıştır. Bu çerçevede, psikolojinin gündemdeki yerini şimdiye dek korumuş olan bilinç ve bilinçaltı kavramlarının bilim tarihi içinde nasıl bir çizgide ilerlediğinin değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

İngiliz Görgülcüleri ve Çağrışımçıları

Genelde, "Bilinçlilik nasıl oluşmaktadır?", "Bilinçli ruhun temelindeki faktörler nelerdir?" gibi sorulara cevap arayan İngiliz Görgülcüleri ve Çağrışımçıları bu uğraşı verirken bazen zihni bazen de bedeni ihmal etmişlerdir. İngiliz

Görgülcüleri'nin ve Çağrışımçıları'nın ortak noktası, fikirlerin çağrıştırılmasına verdikleri büyük önem nedeniyle, zihni pasif süreçlerle açıklamaları ve bu pasif süreçler içinde bilinçlilik nasıl oluşmaktadır sorusuna odaklaşmalarıdır. Ancak öğretilerinde bilinç ve bilince ait oluşumlar hakkında net açıklamalar yoktur. Bunun yerine bir takım imalar söz konusudur.

Descartes'in bedeninin aslında ruh ile etkileşim içinde bir makina olduğunu savunduğu sıralarda, bu görüşe benzer radikal bir düşünce tarzı Hobbes tarafından ileri sürülmüştür (Boring, 1957). Bu görüşe göre evrendeki tek gerçek, maddenin varlığıdır. Bilinç ise bu maddenin hareketinin bir ürünüdür. Nasıl ki çalısan bir motorun ürünü, beygir gücü adı verilen bir enerji birimi ise, bilinç de hareket eden maddenin bir ürünüdür (Bruno, 1982). Hobbes'un görüşlerini bir adım ileri taşıyan Locke'a göre, bilinç bileşenlerine ayrıldığında, organizmanın dış dünya ile etkileşimlerinden de etkilenen idealara indirgenebilir. Locke, bilincin maddenin çekim gücü ile oluşan çağrışımardan elde edilen bir öz olduğunu belirtmektedir (Cohen, 1980). Bu öz, daha çok dış dünyadaki gerçek olaylara değil zihnimizdeki deneyimlerin izlerine bağlıdır. Evrendeki her şeyi maddeye indirgeyen Locke'a, Berkeley'in tepkisi, eğer bilinçlilikle ilgili özelliklerin tümü zihinde ise, zihin olmadan madde de olmaz şeklinde olmuştur (Boring, 1957; Cohen, 1980). Berkeley maddenin bağımsız bir varlık olabileceğini kabul etmemiş; nesnelere algılandıkları sürece vardır diyerek, bilincin metafiziksel açıklamalarına girişmiştir.

Berkeley'in görüşleriyle zihinsel mekanizmalar anlayışı gelişmeye başlamıştır. Bu yaklaşım,

zihinsel süreçleri, göreceli olan algısal süreçlere indirgeyerek maddenin zihni değil, zihnin maddeyi yarattığını savunmaktadır (Dennis, 1948). Zihinsel mekanizmalar anlayışını benimseyen Hume ise, bilinç ve bilince atfedilen çıkarımların bilinmeyeceğini söylemiştir. Çünkü insan zihni kendini araştırmaya yöneldiğinde, farkedebileceği tek şey, duyuların izlenimleri ve bunların fikirleridir. Hume, zihinsel süreçlere bellek, imgeleme, bilinç gibi isimler vererek açıklamak yerine, sürecin işleyişinin bir analizini yapmanın gerekliliğine işaret etmiştir. Çünkü bu tür kavramlar ona göre birer yapı değil, fikirlerin çağrıştırılması sırasında izlenen yollara verilen isimlerdir (Lowry, 1971). J. Mill ise bilinci, Newton'un parçacığına benzettiği duyuların birleşerek düşünceleri oluşturması, oluşan bu düşüncelerden tekrar duyuların elde edilmesi süreci olarak ele almıştır (Bruno, 1982). Mill, zihni ve zihne ait bir oluşum olarak kabul ettiği bilinci, parçacıklardan bütüne bir süreç olarak açıklarken, parçacıkların birleşiminin farklı ve yeni bir bilinçlilik durumu yaratabileceğini görememiştir. Bu eksikliği daha sonra "zihinsel kimya" öğretisini geliştiren oğlu John Stuart Mill gidermiştir (Dennis, 1948; Gökberk, 1990).

İngiliz zihinsel mekanizmi, bilinç ve zihin arasında bir ayrım yapmamış, bilinçte olmayan bir zihinsel malzemenin artık varolmayan bir olgu olduğunu savunmuştur. (Bruno, 1982; Lowry, 1971). Bu tip bir sav, zihin ve bilincin aynı şey olduğu varsayımına dayanmaktadır.

Alman Aktif Felsefesi

Zihni pasif süreçlerle açıklayan İngiliz Görgülcüleri'nin ve Çağrışımçıları'nın tersine, Alman filozofları, zihnin aktif olduğunu iddia

etmişlerdir. Onlara göre zihin gerçekte hareketsiz bir "tabula rasa" değildir. Aktif ve kendine özgü işleyişi olan, hatta deneyimlerimize katkısı bulunan bir oluşumdur (Wolman, 1960). Alman filozoflarının zihne ilişkin yaklaşımları, bilinç kavramına da yeni anlayışlar getirmiştir. Aktifliği vurgulayan Alman geleneğiyle, bilince yöneltilen sorular değişmiş; "Bilinci ortaya çıkaran süreçler nelerdir?" sorusuna odaklanılmıştır. Bilinci ortaya çıkaran süreçleri keşfetme uğraşısı ise beraberinde bilinç öncesi, bilinçaltı ve bilinçsizlik gibi kavramların da artık gündeme gelmesini gerektirmiştir.

Alman aktif filozoflarından Leibnitz'e göre, fiziksel dünya ve zihinsel deneyimler aslında aynı temel gerçeğin iki ayrı yönüdür. Böyle olunca da bilinç madde; madde de bilinç olmaktadır. İnsanın kafatasındaki beyin maddesi bilinci yarattığı oranda bilinç de kafatasındaki fiziksel beyni yaratmaktadır (Cohen, 1980). Leibnitz'in öğretisinde önemli bir yer tutan monadlar ona göre, hem bilincin hem de bedenin temel üniteleridir. Monadların her biri bilinç dışıdır. Ancak bir araya toplanıp algılandıklarında bilinç düzeyine çıkarlar (Boring, 1957). Böylelikle Leibnitz'in görüşleriyle, bir bilinçlilik durumundan söz edebilmek için bilinç öncesi bir takım süreçlerden de söz etme gereği ortaya çıkmıştır. Kendisinden sonra gelen ve Newton'un çekici ve itici güçler teorisini hemen hemen hiç değiştirmeksizin psikolojiye aktaran Herbart ile bilinçlilik olduğu kadar bilinçsizlik durumu da önem kazanmaya başlamıştır.

Herbart'ın Newton fiziğini psikolojiye uygulamasıyla ortaya iki yeni fikir çıkmıştır. Bunlardan birincisi, bir kavramın kendi gücüyle bilince

çıktığı, karşıt kavramların ise birbirleri üzerinde itici güç oluşturduğudur. Herbart'a göre, a ve b gibi zihinde yer alan iki kavram karşıt değilse, bu durum birbirleri üzerinde hiç bir etkiye sahip olmamakta ve bilinçte birlikte yer alabilmektedirler. Bunların karşıt olması durumunda ise bir itici güç oluşmakta ve bu kavramlardan zayıf olanı bilincin dışına püskürtülmektedir. Böylelikle bastırılan kavram bilinçsiz olmaktadır (Bruno, 1982; Gökberk, 1990). Herbart'a göre bilinç dışına itilmiş olan bir malzeme, zihindeki varlığını tamamen kaybetmemekte, bilinçaltına bastırılmış bir şekilde korunmaktadır. Diğer bir deyişle, bastırılan malzeme statik eşğin altında olmasına rağmen bilinç üzerinde etkili olmaktadır. Karşıt kavram itici gücünü yitirmeye başladığında, onun bilinçaltına püskürtmüş olduğu kavram tekrar bilince doğru hareketlenmektedir (Sharpe, 1990). Herbart, ortaya koyduğu görüşler doğrultusunda kavramların bilinçle ilgili girdi ve çıktılarını hesaplamaya yönelik matematiksel formüller de oluşturmaya çalışmıştır.

Alman filozoflarının zihnin aktif olduğunu vurgulaması, zihnin yasalarının da matematik yasaları gibi araştırılabileceği yolundaki görüşlerin hız kazanmasına yol açmıştır. Bu durum giderek insan zihninin bir doğa olayı olarak kabulüne ve artık modern psikolojinin temellerinin atılabilmesine zemin teşkil etmiştir.

Modern Psikolojinin Başlangıcı

Yaşam ve bilincin organize maddenin yapısına özgü fonksiyonlar olarak kabul edilmeye başlandığı dönemlerde, Fechner de bütün maddesel sistemlerin canlı ve bilince sahip olduklarını savunmuştur. Fechner, Weber'in belirttiği uyarıcı

ve duyum arasındaki ilişkinin orantılı olduğu fikrinden hareketle zihinsel yoğunluk ile uyarıcı yoğunluğu ya da şiddetinin fonksiyonel bir ilişki içinde olduğunu düşünmüştür. Bu fonksiyonel ilişki, duyumlardaki aritmetik artışa karşılık uyarıcıların geometrik artışı şeklindedir. Uyarıcı boyutunun ölçülmesi mümkündür. Ancak geleneksel anlamda zihinsel alanın ölçülmesinin olanaksız olarak kabul edilmesi nedeniyle, zihin ve madde arasındaki niceliksel özdeşliğin gösterilebilmesi sorunu söz konusudur (Fechner, 1966). Fechner, bu sorunu Weber'in çalışmalarından da yararlanarak ölçmenin içsel standartlarında bir değişiklik yaparak çözmüştür.

Duyumun yoğunluğunu " $S = k \cdot \log R/r$ " şeklindeki bir ölçme formülü oluşturarak duyumlar ve uyarıcılar arasındaki logaritmik ilişkiyi göstermeye çalışmıştır. Buradaki "R" uyarıcı büyüklüğünü, "r" ise uyarıcının eşik değerini temsil etmektedir. Bu formüle göre, "R" eşik değerinde olduğunda, "S" sıfır olmaktadır. Bu ifade, bir duyumun eşik değerinin duyuşsal yoğunluk için matematiksel bir sıfır noktası oluşturduğu varsayımının basit bir açıklamasıdır (Fechner, 1966). Fechner, bu olayın matematiksel bir sonuç olduğunu savunabilecek durumdadır. Fakat o, negatif duyumları, negatif yoğunlukların duyumları olarak kabul etmiş ve bu negatif duyumları "subliminal duyum" olarak adlandırmıştır. Fechner subliminal duyumlarda bilinçlilik olmadığını ve bunların ancak farkedilebilir farklar (just noticeable differences) aracılığıyla ve uyarılma kapasitesine sahip olduklarında eşik geçtiklerini savunmuştur (Boring, 1957; Cohen, 1980). Fechner'in formülasyonu, eşik geçemeyen duyumların, bilinçaltında kaldığını, uyarılma eşikindeki niceliksel artışların ise

bilinçli olma kapasitesini artırarak bilinçüstüne çıktığını düşündürmektedir. Böylelikle Fechner, "subliminal", "limen" ve "supraliminal" kavramlarıyla, "bilinçaltı", "bilinç eşiği" ve "bilinçüstü" kavramlarının logaritmasını belirlemeye çalışmıştır.

Helmholtz, Fechner'in bilinçaltı duyumlarının bilinçli olma süreçlerine ilişkin değerlendirmesine benzeyen bir algı kuramı geliştirmiştir. Bilinen ve algılanan her şeyin deneyim ile kazanıldığı fikri üzerine temellenmiş olan bu kuram, Helmholtz'un bilinç ve bilinçaltı süreçlere ilişkin bakış açısını da etkilemiştir. Bu doğrultuda Helmholtz, bilincin deneyimlerin bir ürünü olduğunu savunmuştur. Deneyimle kazanılmış olan nesne bilgisi, belirli uyarıcılarla sık karşılaşmanın bir sonucu olarak zihinsel alışkanlıklar haline dönüşmektedir. Alışkanlıklara ait çıkarımlar ise bilinçaltına yerleşmektedir. Helmholtz, duyum ile nesne bilgisi arasındaki ilişkileri açıklayan bilinçaltı çıkarımlar doktriniyle, iki boyutlu retinaya düşen bir nesne imgesinin nasıl olup da üç boyutlu olarak algılanabileceğini açıklamaya çalışmıştır (Fancher, 1960; Gökberk, 1990; Lowry, 1971; Schultz, 1981).

Modern psikolojinin kuruluşuna büyük katkıları olan Fechner ve Helmholtz ile Herbart'ın önemle belirttiği bilinçaltı süreçler konusu, bilimsel olarak incelenebilirlik statüsü kazanmıştır. Böylelikle uyarıcının başlangıcından bilinçli olarak yorumlanmasına kadar olan sürecin ölçülebilirliği üzerinde durulmaya başlanmıştır. Ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru, psikoloji tarihinde bilinçaltına verilen önem, yerini tekrar bilinçli süreçlerin analizine bırakmıştır. Bu dönemde, davranışın bilinçaltı belirleyicilerinden çok bilinçli

yaşantının analizi konusuna odaklanılmıştır. Dolayısıyla Schultz'un (1981) da belirttiği gibi, yeni psikolojinin ilgileri, görgülcülüğü savunan filozofların bilinçlilik yaşantısı doğrultusundaki yönelimleri üzerine temellenmiştir.

Psikolojinin bir bilim dalı olarak kuruluşunu izleyen yıllarda, yeni psikolojinin kapsam ve yönelimini belirlemeye çalışan psikoloji ekollerinin her biri, bilinç ve bilinçaltı kavramlarına kendi görüşleri doğrultusunda farklı anlamlar yüklemişlerdir. Psikolojinin gerek tanımında gerekse konu ve yönteminin belirlenmesinde genellikle birbirlerine karşıt görüşler ileri sürmüş olan psikoloji ekollerini, psikolojiye farklı açılardan katkı getirmişlerdir. Ancak aşağıda ekoller, sadece bilinç ve bilinçaltı kavramlarına ilişkin görüşleri doğrultusunda değerlendirilmektedir.

Yapısalcılık Ekolü

Wundt'un kurduğu yeni deneysel psikoloji, aynı zamanda yapısalcılık ekolünün başlangıcını da oluşturmuştur. Yapısalcılık ekolü ile fizik, kimya gibi doğa bilimlerinde kullanılan yöntemler, psikolojide ele alınacak konuların araştırılmasında da bir model haline gelmiştir (Boring, 1957). Bu model çerçevesinde doğada yer alan elementler, kendisini oluşturan temel bileşenlere analiz edilerek anlaşılabiliriyorsa aynı yaklaşımın bilinçli deneyimlerin açıklanmasında da kullanılabilirliği düşünülmüştür. Bu doğrultuda ilk yapısalcıların görevi, bilinçli deneyimlerin doğal elementlerini keşfetmek olmuştur.

Böylelikle Wundt ile birlikte "Bilinçli deneyimler duyuşal boyutlarına nasıl indirgenebilir?" sorusu gündeme gelmiştir. Wundt, psikoloji yaşantının bilimi olduğuna göre, bilinçliliğin ele-

mentlerinin de yaşantının analiz edilmesiyle elde edilebileceğini söylemiştir. Çünkü Wundt'a göre, bilinçliliğin elementleri asla tek olarak varolmamakta, daima bir diğerine bağlantılı olarak oluşmakta ve tüm bu elementlerin de sinir sisteminde bir karşılığı bulunmaktadır (Schultz, 1981). Bilinçlilik, bilinç odağı ve bilinç alanı olmak üzere iki ögeden oluşmaktadır. Bilinç odağı, ranji oldukça sınırlı bir birimdir. Bilinç alanına yayılmış olan duyumlar, duygular ancak bilinç odağına taşındıkları zaman kavranırlar. Diğer bir deyişle, bilinçli olarak farkedilirler (Peters, 1962). Kavrama (apperception) adı verilen bu olay Fechner'in eşikaltı negatif duyumlarına, Helmholtz'un bilinçaltı çıkarımlarına karşılık gelmektedir. Ancak gerek Fechner ve gerekse Helmholtz, eşik altı negatif duyumlar ve bilinçaltı çıkarımlar kavramlarıyla, bilinç öncesi ve bilinçaltı süreçleri açıklamaya çalışmışlardır. Wundt ise duyum ve duyguların bilince nasıl taşındıklarıyla ilgilenmiş, bilinç öncesi ve bilinçaltı süreçlere ilişkin bir açıklama getirmemiştir. Dolayısıyla Keller'e (1973) göre, Wundt ile sadece uyarıcının başlangıcından bilinçli olarak yorumlanmasına kadar olan sürecin çalışılması gerekliliği vurgulanmıştır. Çok geçmeden bu amaçla psikofizik deneyler düzenlemek üzere laboratuvarlar kurulmuş ve bilinçlilik durumu deneysel olarak incelenmeye başlanmıştır.

Yapısalcılık ekolüne göre, bilinçlilik durumu sadece zihne ait bir süreçtir. Zihin ise bedene bağımlı değildir ve tek başına incelenebilir. Ancak serebral korteksin uyarımı ile bilinçlilik sürecinin ilk izleri olan duyuşal yaşantı arasında bir uygunluk söz konusudur. Dolayısıyla zihin ve beden birbirine paralel ve etkileşimde bulunan sistemlerdir (Boring, 1957). Yapısalcılık

ekolünün zihin ve beden ilişkisine ait bu düşüncelerinde zihinsel bir süreç olan bilinçlilik durumunun bağımsız olarak incelenebileceği fikri vardır. Cohen (1980), bilinçli yaşantının bileşenlerine ayrıştırılmasının yanında, bilinçli yaşantının bir bütün olarak birimsel bileşenlerden nasıl meydana geldiğinin de yapısalcılık ekolünün ilgilendiği konular arasında olduğunu belirtmektedir. Buna ilişkin olarak Wundt'un kavrama doktrininde, çeşitli yaşantı birimlerinin bir kombinasyon şeklinde nasıl bir araya gelerek bilinçli yaşantıları oluşturduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Wundt, bir çok elementin, tek bir birim içinde kombine olmasını ise 'yaratıcı sentez' ilkesiyle açıklamaya çalışmıştır. Yaratıcı sentez süreci aracılığıyla, bir çok birimsel yaşantı, bir bütün içinde organize olarak yeni bir bütünlük oluşturmaktadır. Oluşan bu yeni bütünlük ise yeni özellikler taşımaktadır (Bruno, 1982; Dennis, 1948; Lowry, 1971). Dolayısıyla yaratıcı sentez ilkesine göre, yaşantının birimsel parçalarından yeni bir şey yaratılmaktadır.

Wundt'un yaratıcı sentez ilkesiyle ortaya koyduğu görüşleri ile içe bakış tekniğini kullanarak bilinçliliği elementlerine analiz etme yolundaki görüşleri arasında bir paradoks olduğu düşünülebilir. Çünkü, içebakış ile bütünsel yaşantı, birimlerine indirgenmeye çalışılmaktadır. Oysa aynı birimlerin bir araya gelerek oluşturduğu bütünün yeni bir şey olduğu da yaratıcı sentez ilkesiyle kabul edilmektedir. Bu durumda içebakışla elde edilen birimsel yaşantı, bütünün özelliklerini tam olarak içermiyorsa, bilinçliliğin analizini yapmak mümkün müdür? Bu muhakeme, kimya biliminden bir analogi yapılarak çıkarılmış olan yaratıcı sentez ilkesinin psikolojiye uygulanırken üzerinde çok fazla düşünülmediğini göstermektedir. Aksi takdirde, yapısalcılık

ekolünün, psikolojiyi bilinçli deneyimlerin bilimi olarak tanımlarken bilinç öncesi ve bilinçaltı süreçleri bütünüyle dışarıda tutmaması beklenirdi.

Yapısalcılık ekolüyle, bir deneysel bilim olarak gelişme gösteren psikolojinin konusu doğrudan bilinçli deneyimlerle sınırlandırılmıştır (Dennis, 1948). Dolayısıyla psikolojinin bir bilim olarak kuruluş tarihine kadar oldukça önemli bir konu olup üzerinde sadece spekülasyonlar yapılmakla kalmayıp, Fechner, Helmholtz gibi psikoloji tarihinin şekillenmesinde büyük katkıları olmuş kişilerin görgül nitelikteki çalışmalarıyla, bilimsellik platformuna taşınmış olan bilinçaltı süreçler konusu, yapısalcılık ekolüyle psikoloji biliminin kapsamı dışında tutulmuştur.

Fonksiyonalizm Ekolü

Fonksiyonalizm ekolü, yapısalcılık ekolünün temelini teşkil eden bilinçli yaşantının bileşenlerine analiz edilmesi gerekliliği yolundaki geleneği devam ettirmiştir. Fonksiyonel psikologlar, psikolojinin bilinç bilimi olarak yapılmış olan tanımını kabul ederek yapısalcılardan farklı olarak bilinçlilik durumunun işlevleri üzerinde durmuşlar; bilinçliliğin bir formu olarak düşündükleri yüksek zihinsel süreçler ve çevrenin etkin bir şekilde kontrol edilmesi konularına ağırlık vermişlerdir. Ayrıca, psikolojinin temel konusu olan bilincin incelenmesinde yapısalcılardan büyük bir önem verdiği içebakış tekniğine olan vurguyu da azaltmışlardır (Boring, 1957; Wolman, 1960; Woodworth, Shenan, 1964).

Fonksiyonalizmin ilk öncüllerinden olan William James bilincin, kişinin biyolojik yaşantısını kolaylaştırma ve canlılığını devam ettirmedeki önemi üzerinde durmuştur. James'e (1890) göre,

bilincin çevreye uyum sağlama açısından oldukça kritik bir rolü vardır. Bir organizma yeni bir problemle, yeni bir durumla karşılaştığı zaman bilinçlilik devreye girer ve organizmanın yeni duruma uyum sağlamasını kolaylaştırır. James'in bilinçlilik durumu üzerindeki düşünceleri, fonksiyonel psikologlar tarafından da benimsenerek yapısalcılıkta olduğu gibi "Bilinç nedir?" sorusu üzerinde değil, "Bilincin işlevi nedir?" ve "Çevreye uyum sağlama sürecinde nasıl bir rol üstlenmiştir?" soruları üzerinde durulmuştur. Nitekim fonksiyonalizmin savunucularından Angell, bilinçliliğin yeni bir çevreye ya da yeni karşılaşılan bir probleme adapte olma şeklinde ele alınabileceğini belirtmiştir. Bu görüş doğrultusunda fonksiyonel psikologlar tarafından bilinçliliğin çevreye adapte olma yönünü belirleyebilmek için hayvanlar üzerinde deneysel çalışmaların yapılması gerekliliği vurgulanmıştır (Schultz, 1981; Brennan, 1991; Carlson, 1993). Bu durumda fonksiyonalizm ekolünde de yapısalcılıkta olduğu gibi, bilinçöncesi ve bilinçaltı süreçler, psikolojinin kapsamı dışında tutulmuştur. Bilinçliliğin ise, daha çok çağrışımsal öğrenme, problem çözme ve muhakeme gibi yönlerine odaklanılıp bu zihinsel süreçlerin çevreye uyum sağlama açısından rolleri belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer bir deyişle fonksiyonalizm ekolü kapsamında bilinç, Darwin'in evrim kuramının kurallarına göre, yaşam koşulları sonucu gelişen işlevlerden biri olarak değerlendirilmiştir.

Gestalt Ekolü

Amerika'da davranışçılık hareketlerinin hızla yayıldığı dönemlerde Almanya'da Gestalt ekolü, bilinçliliğin psikoloji bağlamında ele alınması gereken önemli bir konu olduğunu kabul etmekte, ancak onun, elementlerinin analizi ya-

pılması fikrine karşı çıkmaktadır. Yapısalcı ekolün zihne olan yaklaşımını "tuğla ve harç" psikolojisi olarak adlandıran Gestalt psikologları, duyuşsal elementlerin ancak belirli bir kombinasyon oluşturduklarında yeni bir forma dönüşebileceğini iddia etmişlerdir. Gestalt ekolünün bu görüşleri, bilinç ve bilinçaltı süreçlere olan bakış açısını da etkilemiştir. Buna göre, zihinsel süreçler ve bu süreçler içinde büyük bir öneme sahip olan bilinçlilik durumu, deneyimlerden elde edilen pasif bir izlenim ve duyuşsal elementlerin kombinasyonu değildir. Aksine elementlerin örgün bir yaşantı içindeki aktif bir organizasyonunun sonucudur (Bruno, 1982; Keller, 1973). Kant'ın aktif zihin anlayışını bir ekol içinde bütünleştiren Gestalt psikologları zihni, izomorfizm ilkesi üzerine temellendirmiş, belirli bir organizasyonu olan bütünlük olarak ele almışlardır (Brennan, 1991). Bu bütünlük içinde söz konusu izomorfizm ilkesine göre korteks, elementlerin aktif ve etkileşimde bulunduğu bir sistemdir. Kortikal faaliyet ise, belirli bir konfigürasyon olan bütünsel bir süreçtir. Bu süreçte psikolojik veya bilinç yaşantısı ile beyin yaşantısı altında yatan mekanizmaların eşdeğer olduğu kabul edilmektedir. Böylelikle bilinçlilik yaşantısının açıklanabilmesi için kortikal faaliyetlerin çalışması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır (Brennan, 1991).

Gestalt psikolojisinin kurucularından Max Wertheimer'in "görünen hareketin algılanması" konusundaki çalışmaları, ekolün bilinç ve bilinçaltı süreçlere yaklaşımını belirlemesi açısından kritiktir (Keller, 1873). Wertheimer'in fi fenomeni olarak adlandırdığı kavramla Leibnitz'in "monadoji"sinde yer alan monadların benzerlik göstermesine rağmen, Wertheimer, fi fenomeni ile bilinç öncesi ve bilinçaltı süreçleri açıklamaya çalışmamıştır. Onun amacı, algısal yaşantının

ilkelerini keşfetmektir. Ancak yine de Wertheimer'in görüşleri, Gestalt ekolünün bilinçaltı süreçlerin kabul edilebilirliği konusunda yapısalcılık, fonksiyonalizm ve davranışçılık ekollerine göre daha hoşgörülü davrandığının kanıtıdır.

Gestalt ekolünün görüşleri doğrultusunda, psikolojinin tanımı, psikofiziksel alan ile nedensel bağlantılar temelinde davranışın çalışılmasını içermiştir. Davranışın ise izole elementler şeklinde değil molar olarak ele alınması gerektiği savunulmuştur. Gestalt sisteminde vurgulanan alan kavramı, bilinçli ve bilinçaltı yaşantıları içeren büyük bir organizasyondur (Keller, 1973). Gestalt psikolojisi, Wundt'un içebakış tekniğini eleştirmesine rağmen bilinçli yaşantıların çalışılması gerekliliğini vurgulamıştır. Böylelikle, psikolojinin en azından belirli bir bölümünde bilinçli yaşantılar konusunun ele alınmaya devam etmesini de sağlamıştır (Peters, 1962). Ayrıca fenomenolojik yaklaşımı benimsemiş olması nedeniyle, hümanistik psikoloji hareketlerinin görülmesinde etkili olmuş, bu yönüyle de bilincin yanısıra dolaylı olarak da bilinçaltı süreçlerin gündemde kalmasını sağlamıştır.

Davranışçılık Ekolü

Davranışçılık ekolü ile psikoloji, doğa bilimlerinin saf objektif deneysel alt alanı olarak değerlendirilerek davranışın yordanması ve kontrol edilmesi amacıyla yönelik bir bilim dalı şeklinde tanımlanmıştır (Schultz, 1981). Böylelikle psikolojiden bütün zihinsel içerikli kavramları çıkarıp sadece uyarıcı ve davranış arasındaki ilişkilerin çalışılması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım doğrudan psikolojinin konusu

olarak kabul edilen bilinçlilik durumunun da incelenme alanı dışında tutulmasına yol açmıştır.

Davranışçılık ekolünün en klasik isimlerinden biri olan Watson'a göre, psikoloji bilinçlilik fenomeninin bilimi olarak çalışıldığı sürece çeşitli problemler yaşayacaktır. Bunun yerine psikoloji, objektif bir bilim olarak uyarıcı verildiğinde davranışın gözlemlendiği, söz konusu uyarıcının yordanabildiği ve kontrol edilebildiği durumlarla ilgilenmelidir. Bilinçlilik, zihinsel durum, zihinsel içerik, içebakış, imgeleme gibi terimlerin psikoloji kitaplarından çıkarılması gerekmektedir (Tolman, 1958; Wolman, 1960). Watson, bilinçlilik durumunun ruhçuluk (spiritualism) fenomenine benzediğini belirtmektedir. Çünkü bilinç kavramını da, objektif olarak doğrulamak ve herhangi bir nedene bağlı olarak açıklamak mümkün değildir. Bütün doğa bilimlerinde ise gözlenen olgular objektiftir, doğrulanabilir ve tekrarlanabilir niteliktedir. Psikoloji, bilinçlilik bilimi olduğu sürece diğer bilim dallarıyla paylaşacak bir şeyi olmadığı gibi, onlarla iletişim de kuramaz (Keller, 1973). Watson'ın izleyen bir çok psikolog, psikolojiden zihni, bilinçle ilgili süreçleri ve mentalistik terimleri dışarıda bırakmaya başlamıştır. Başlangıçta ruh ve zihinle işe başlayan psikoloji, katı davranışçılıkla bilinçlilik durumuna ilişkin bütün açıklamaları reddetmiştir (Fancher, 1960; Schultz, 1981; Tolman, 1958).

Davranışçılık ekolünün temsilcilerinden olan Skinner de, Watson gibi uzun yıllar psikolojinin konusu olan bilinçli içerik analizinin psikolojiden çıkarılması gerektiğini savunmuştur. Skinner'e (1987) göre, psikoloji eğer bilinçli deneyimlerin veya zihinsel yaşamın bilimi ise, buna ilişkin özel bir yöntem geliştirmeli ve bu yöntemi savunabilmelidir. Ancak bu şimdide dek

başarılı bir şekilde yapılamamıştır. Diğer taraftan psikoloji organizmanın veya insan davranışının bir bilimi olarak ele alınırsa, bu konuyu inceleyebilecek yöntemleri mevcuttur. Bilinçlilik durumunu da içeren bütün zihinsel süreçler, serebral korteksin faaliyetlerinin sonucudur. Bunların incelenbilmesi için teknik bazı ölçü araçlarının kullanılması gerekmektedir. İçerik bakışla zihnin içine bakmak mümkün değildir. Buna rağmen filozofların en klasik problemi olan bilinçli içerik analizinin psikolojiyi bu kadar meşgul etmesini Skinner, bağımlı ve bağımsız değişken arasında bir köprü görevi gören zihinsel süreçlerin açıklanmasında, mentalistik açıklamaları kullanmanın daha çekici olmasına bağlamaktadır (Sexton, Misiak, 1971; Skinner, 1987). Skinner (1987), bir deneyde aç bir güvercinin, saat yelkovanı yönünde dönmeye koşullanmasını izleyen öğrencilerin, izledikleri deneyi rapor halinde yazdıklarında şu şekilde cümleler kurmayı tercih ettiklerini belirtmektedir: “Organizma koşullandığı için pekiştirecin gelmesini bekliyordu, güvercin dönerek yiyeceğini tekrar elde etmeyi umuyordu, güvercinin davranışının özel bir sonuç oluşturduğunu gözledi”. Aslında gözlenen durum oldukça basittir; güvercin sadece büyük bir hızla dönmektedir.

Davranışçılık ekolünün bilinç ve bilinçaltı süreçlere ilişkin üzerinde titizlikle durdukları konu, bu süreçlerin uzun yıllar psikolojinin konusu olmasına rağmen, hala görgül olarak incelenmesinin mümkün olmadığıdır. Dolayısıyla davranışçılık ekolünün temsilcileri de özellikle bilinçlilik durumunu tam olarak yadsımamaktadır. Ayrıca bu süreçlerin organizmanın içinde kortikal faaliyetlerle ilgili olduğunu da kabul etmektedirler. Kara kutu niteliğinde olan bu faaliyetlerin incelenmesi için henüz uygun bir yöntemin bu-

lanmadığını bu nedenle psikolojinin görgül olarak inceleyebileceği ve değişimleyebileceği konulara odaklaşması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca 1970’li yıllarda, psikolojide kullanılan kavramların değişmeye başladığı ve bilişsel devrim hareketlerinin yayılmaya başladığı dönemlerde ileri sürülen psikolojinin tekrar bilinçliliğe geri dönmesi gerektiği fikri, davranışçılık ekolünün sonraki temsilcilerinin bilinçliliğe bakışlarını da etkilemiştir. Örneğin davranışçılık içinde iddialı bir isim olan Guthrie, yaşamının sonlarına doğru psikolojinin mekanistik modeline taraftar olmaya başlayarak uyarıcıların her zaman mekanistik terimlere indirgenemeyeceğini belirtmiştir (Brennan, 1991; Bruno, 1982; Schultz, 1981).

Psikoanaliz Ekolü

Psikoanaliz ekolü ile bilinçlilik durumuna olduğu kadar bilinçaltı süreçlerin önemine olan ilgi de yeniden gündeme gelmiştir. Bilinçaltı ilk keşfeden ve tartışan kişi psikoanalizin temsilcisi olan Freud değildir. Ancak psikoloji ekolleri içinde bilinçaltı yapı ve güdülerin önemini vurgulayan, bilinçaltı duyguların, düşüncelerin doğrudan ya da dolaylı olarak davranışı etkilediğini belirten ilk kişi Freud olmuştur (Peters, 1962). Psikoanalizin bilinçaltı süreçlerin önemini vurgulayan bir ekol olarak kuruluşuna etki eden iki önemli kaynak söz konusudur. Bunlardan biri, bilinçaltı fenomenine ilişkin felsefi spekülasyonlardır. Bir diğeri ise, psikopatoloji alanındaki çalışmalardır (Schultz, 1981). Boring’e (1957) göre Freud’un sisteminin temelini teşkil eden bilinçaltı süreçler konusu Leibnitz’in monadolojisi ve Herbart’ın bilinçsiz çıkarımlarının etkilerini taşımaktadır. Freud’un bilinçaltı süreçlere ilişkin olarak yaptığı “buzdağı” benzetmesi aslında

Leibnitz'e aittir. Boring (1957), bilinçaltı doktrinine ilişkin ilk izlerin Leibnitz tarafından oluşturulduğunu, Herbart'ın bu doktrini gerçekten başlattığını, Freud'un ise görgül verilerle destekleyememiş olmasına rağmen bu doktrini bir ekol içinde bütünleştirdiğini belirtmektedir. Brennan (1991) ise, psikoanalizin aktif zihinsel süreçler modelini benimsemesi açısından Gestalt ekolü ile uygunluk gösterdiğini söylemektedir. Ancak Gestalt ekolünün görüşleri daha görgül temellidir. Freud'un kişilik üzerine olan görüşleri, Leibnitz ve Kant'ın görüşleriyle paralel olmasının ötesinde zihinsel faaliyetin düzeyleri olarak ele aldığı bilinç ve bilinçaltı süreçlere ilişkin görüşleri de aslında 19. yüzyıl felsefesini yansıtmaktadır (Sexton ve Misiak, 1971).

Freud ilk çalışmalarında, psişik yaşamın bilinç ve bilinçaltı olmak üzere iki bölümden oluştuğunu açıklamıştır. Bilinç bölümü buz dağının görünen kısmı gibi küçük ve anlamsızdır. Dolayısıyla kişiliğin suni olan yönüdür. Kişiliğin asıl önemli ve güçlü olan yönü, bütün insan davranışlarını yönlendiren güçlerin bulunduğu, bilinçaltı bölümüdür. Freud daha sonra, bilinç ve bilinçaltı kavramlarını yeniden gözden geçirerek id, ego ve süper ego kavramlarını eklemiştir (Schultz, 1981). Freud'un id ego ve süper ego ile ilgili olarak ele aldığı kişilik yapılandırmasında, bu yapıların her biri, kişinin farkındalığının ya da bilinçliliğinin farklı düzeylerini temsil etmektedir. Freud, kişilik sistemine ilişkin yaptığı bu sınıflamalardan id'in bilinçaltı süreçlere karşılık geldiğini belirtmektedir. Ego ve süper ego ise daha çok bilinçlilik durumunu yansıtmaktadır.

Psikoanalizin diğer bir temsilcisi olan Jung (1982), insan yaşamının bilinçli evreleri toplandığında, toplam sürenin ancak yarısına ya da üçte

ikisine ulaşabileceğini belirtmektedir. Ona göre, bilincin belli düzeye ve yoğunluğa eriştiği, gerçekte bilinçli olduğumuz çok az zaman vardır. Ayrıca Jung (1982), bilinçaltı olayların bilinçtekiler kadar kolay anlaşılır olmaması nedeniyle, anlaşılır bilinçaltı olaylar, dolaylı anlaşılır bilinçaltı olaylar ve anlaşılmaz bilinçaltı olaylar olarak üç farklı kategoride ele alınabileceğini belirtmektedir.

Kendi kişilik sistemlerini Freud'un görüşleri üzerine temellendiren Allport, Horney, Murray ve Ericson gibi "post-freudian"lar olarak adlandırılan diğer psikologlar, kişilik kuramlarında bilinçaltına verilen büyük ağırlığı azaltarak sosyal ve kültürel özellikleri daha çok vurgulamışlardır. Ancak yine de psikoanaliz ekolünde ele alındığı şekliyle bilinç ve bilinçaltı kavramları, diğer psikoloji yaklaşımlarından oldukça farklıdır (Schultz, 1981). Bu farklılık, ekolün daha çok bilinçaltı süreçlerin kavramsallaştırılması için harcadığı yoğun çabadan ileri gelmektedir. Ayrıca psikoanaliz ekolüyle, bilinçaltı süreçlere ilişkin açıklamaların davranış bozukluğu gösteren kişilerden elde edilen veriler üzerine temellenmiş olması nedeniyle, bu süreçler doğrudan klinik psikolojinin inceleme alanı haline gelmiştir. Ancak yaklaşık altmış yıl sonra bugün bilinç ve bilinçaltı süreçler konusu, klinik psikoloji alt alanında olduğu kadar psikolojinin diğer bir çok alt alanında özellikle bilişsel psikolojide de ilginç araştırma konularından biri olmaya devam etmektedir. Bilinç ve bilinçaltı kavramlarının günümüzdeki yaklaşım ve gelişmeler doğrultusunda, nasıl değerlendirilmekte olduğuna geçmeden önce, yukarıda anlatılanların bir özeti olarak Tablo 1'de farklı felsefi ve psikolojik gelişmeler doğrultusunda bilinç ve bilinçaltı kavramlarına bakışın kronolojisi verilmiştir.

Tablo 1

*Günümüze dek Farklı Felsefi ve Psikolojik Gelişmeler Doğrultusunda
Bilinç ve Bilinçaltı Kavramlarına Bakışın Kronolojisi*

Yaklaşımlar	Görüşler
İngiliz Görgülcü ve Çağrışıcılığı <i>Bilinçlilik Nasıl Oluşmaktadır?</i> <i>Bilinçli Ruhun Temelindeki Faktörler Nelerdir?</i>	Hobbes (1588-1679) "Bilinç hareket eden maddenin bir ürünüdür." Locke (1632-1704) "Bilinç çağrışımlar yoluyla bir soyutlamadır".
Alman Aktif Felsefesi <i>Bilinci Ortaya Çıkaran Süreçler Nelerdir?</i> <i>Bilinç Öncesi Süreçler Var mıdır?</i>	Leibnitz (1646-1716) "Bilinç monadların birlikte algılanmasıdır. Her bir monad tekbaşına bilinçsizdir." Kant (1724-1804) "Bilinçaltı, bir yaşamın yarısını oluşturan gizli betimlemeler alanıdır." Herbart (1776-1841) "Bilinçsizlik, karşıt kavramların birbirleri üzerinde bir itici güç oluşturmasıdır".
Modern Psikolojinin Başlangıcı: <i>Bilinç ve Bilinç Öncesi Süreçler Deneysel Olarak İncelenebilir mi?</i>	Fechner (1801-1887) "Bilinçaltı, eşik değerinin altındaki subliminal duyumlardır." Helmholtz 1821-1894) "Bilinç deneyimlerin bir ürünüdür. Sık karşılaşılan uyarıcılar zihinsel alışkanlıklara dönüşür. Alışkanlıklara ait çıkarımlar ise bilinçaltına yerleşir".
Yapısalcılık Ekolü <i>Bilinçli Deneyimler Duyusal Boyutlarına Nasıl İndirgenebilir?</i> <i>Bilinçli Yaşantı, Bir Bütün Olarak Birimsel Bileşenlerden Nasıl Meydana Gelir?</i>	Wundt (1832-1920) "Bilinçliliğin elementleri yaşantının analiz edilmesiyle elde edilir." Titchener (1867-1927) "Bilinçlilik zihnin kendi süreçlerinin farkında olmasıdır; bilinçlilik zihin ile, bilinç ise 'mental' kavramıyla eş anlamlıdır".
Fonksiyonalizm Ekolü <i>Bilinçlilik Durumunun İşlevleri Nelerdir?</i>	James (1842-1910) "Bilinç organizmanın yaşamına katkıda bulunan, sürekliliği olan ve parçalara bölünemez bir bütündür." Angell (1869-1949) "Bilinçlilik yeni bir çevreye ya da yeni karşılaşılan bir probleme uyum sağlama durumudur".
Gestalt Ekolü <i>Duyusal Elementlerin Kombinasyonundan Oluşan Aktif Bir Organizasyon İçinde Bilinç ve Bilinçaltı Süreçlerin Yeri Nedir?</i>	Wertheimer (1880-1943) "Bilinç, duyumun birimsel elementlerinin toplamıyla ilgilidir".
Davranışçılık Ekolü <i>Psikoloji Nedir: Doğa Bilimi mi, Bilinçlilik Bilimi mi?</i>	Watson (1878-1958) "Bilinç ve bilinçaltı kavramını objektif olarak açıklamak mümkün değildir." Tolman (1886-1958) "Bilinçlilik, organizmanın farklı uyarıcılara farklı tepkiler göstermesi durumudur." Skinner (1904-1991) "Bilinçlilik durumu, serebral korteksin faaliyetlerinin bir sonucudur. Bu faaliyetleri inceleyecek teknik araç ve gereçler olmaksızın, zihinsel ve psikik açıklamalar yapmak ilkel animizm (canlılık) görüşüdür".
Psikoanaliz Ekolü <i>Duygu ve Düşüncelerimiz, Bilinçli Süreçler Tarafından mı Bilinçaltı Süreçler Tarafından mı Yönlendirilir?</i>	Freud (1856-1939) "Psikik yaşam bilinç ve bilinçaltı süreçlerinden oluşur. Bilinç yaşantının suni olan bölümüdür. Asıl önemli olan bölüm, insan davranışlarını yönlendiren güçlerin bulunduğu bilinçaltı bölümüdür." Jung (1875-1961) "Bilinç yapı olarak bir tür yapay kattır; okyanuslarınkine benzer derinliklere yayılmış bilinçaltının üstünde yüzen bir üst tabakadır." Homey (1885-1952) "Bilinçaltı süreçler, tek başına kişiliğin oluşumundan sorumlu değildir. Bu oluşuma, sosyal ve kültürel özelliklerin de katkısı büyüktür".

Bilinç ve Bilinçaltı Kavramlarının Günümüzdeki Statüsü

İngiliz Görgülcüleri'yle ve Çağrışımçılar'ıyla bilinçlilik sorunu olarak başlatılan bilinç ve bilinçaltı süreçlere ilişkin görüş ve öneriler, günümüzde nörofizyoloji, nörobiyoloji ve bilişsel nöroloji gibi disiplinlerarası alanların çalışmalarıyla, yerini yeniden bilinçlilik tartışmasına bırakmıştır. Farklı disiplinlerden gelen çok sayıdaki bilgi birikimi biraraya getirildiğinde, nasıl tanımlanırsa tanımlansın bilinçaltı kavramının bilinç kavramıyla yakından ilişkili olduğu, daha doğrusu, bilinçaltının bilinci büyük ölçüde belirlediği artık kabul edilmektedir. Bu durumda bu iki kavramı ayrı kategoriler temelinde ele almak yerine bir bilinçlilik boyutu üzerinde değerlendirmek daha işlevsel görünmektedir. Ayrıca bu noktada Charlmers (1995), bilincin tıpkı zaman ve uzam gibi başka bir şeye indirgenemeyecek bir kavram olduğunu; Dennett (1996) ise bilincin beynin bilgi işleme düzeyinde gizemli bir süreç olmadığını belirtmektedir. Bilinç ve bilinçaltı kavramlarının yerine, bilinçlilikte kolay ve zor problemler ayrımı yapan Charlmers'a göre (1995), kolay problemler, bilişsel bir sistem yoluyla bilginin bütünleştirilmesi, sistemin kendi içsel durumlarına ulaşabilmesi yeteneği gibi nasıl açıklanabileceğine ilişkin bir fikrimizin olduğu problemlerdir. Zor problemler ise çeşitli vücut duyuları, koyu mavinin niceliği, büyük C harfi

duyumu gibi değişik modalitelerdeki algıyla ilgili ve öznel yaşantıyla ilişkili olan problemlerdir.

Bilincin nörobiyoloji açısından değerlendirilmesine ilişkin çalışmaların sonucunda Crick ve Kock ilk kez 1990'da nörobiyolojik bilinçlilik kuramını ortaya atmıştır. Bu kuram serebral kortekste 35-75 Hz arasındaki nöral osilasyonların bilinçliliğin temeli olduğunu varsaymaktadır. Çünkü bu osilasyonlar değişik durumlardaki farkındalıklarla ilişkili görünmektedir. Crick ve Kock'a (1990) göre, farklı şekillerde temsil edilen bilgi parçaları biraraya getirildiğinde, ilişkili nöral gruplar da aynı frekans ve aynı fazda osilasyon göstermeye başlar. Sözü edilen bu osilasyon ise bilinçlilik osilasyonudur.

Crick ve Kock'un çalışmasında olduğu gibi, bilincin nörobiyolojik olarak açıklanmasında ilk hedef, bilinçli duyarlılıkla ilgili beyinsel etkinliklerin saptanmasıdır. Bu amaçla yapılan çalışmalar, bilincin değişime uğramasına karşın dış dünyadan gelen uyarıcıların değişmeden kaldığı elektrofizyoloji çalışmalarına odaklanmaktadır. İkinci hedef ise bilinçli bilginin nasıl kodlandığı ve bellekte nasıl depolandığının belirlenmesidir (Bock ve Marsh, 1993). Bu hedef bilinç ve bilinçaltı süreçlere ilişkin tartışmayı doğrudan bilişsel psikolojinin ilgi alanına taşımaktadır. Tablo 2'de günümüzdeki yaklaşım ve gelişmeler doğrultusunda bilinç ve bilinçaltı kavramlarına bakış yer almaktadır.

Tablo 2*Günümüzde Farklı Yaklaşımlar Doğrultusunda Bilinç ve Bilinçaltı Kavramlarına Bakış*

Yaklaşımlar	Bilinç	Bilinçaltı
Psikoanalitik Yaklaşım	"Farkında olduğumuz her türlü duygu, düşünce ve anıları içeren, gerçeklerle uyumlu zihinsel süreçler".	"Duygu, düşüncelerimizi ve davranışlarımızı yönlendiren bastırılmış olaylardan ve unutulmuş deneyimlerden oluşan, farkında olmadığımız zihinsel süreçler". (Carlson, 1993)
Bilişsel Yaklaşım	"Bilgileri belirli bir formdan başka bir forma dönüştürebilmek için farkında olarak kullandığımız zihinsel süreçlerimiz". "Farkında olduğumuz ve düşünerek geri getirdiğimiz bilgilerin depolandığı bellek sistemleri".	"Bilgileri, bir formdan bir başka forma dönüştürürken farkında olmaksızın ürettiğimiz zihinsel süreçlerimiz". "Farkında olmadığımız ve çaba harcamaksızın geri getirilen bilgilerin depolandığı bellek sistemleri". (Benjafield, 1993)
Bilgi İşleme Yaklaşımı	"Bilişsel bir görev boyunca, bilgilerin kontrollü olarak işlenmesi süreci ve dikkat sonrası süreçler".	"Bilişsel bir görev boyunca, bilgilerin otomatik ya da paralel olarak işlenmesi süreci ve dikkat öncesi süreçler". (Klatzky, 1994)
Fenomenolojik Yaklaşım	"Belli bir zaman dilimi içindeki öznel yaşantıların farkında olunmasından kaynaklanan ve insanı diğerlerinden ayıran duygu, düşünce ve anıları".	"Belli bir zaman dilimi içinde yer alan ve farkında olmadığımız öznel yaşantılarımız". (Eysenck, 1990)
Nörobiyolojik ve Elektrofizyolojik Yaklaşım	"Beynin, insanın, farkında olarak çevresindeki uyarıcıları algılayıp, yorumlamasına yol açan elektriksel, kimyasal ve sinirsel faaliyetleri".	"Beynin, insanın, farkında olmaksızın çevresindeki uyarıcıları algılayıp, yorumlamasına yol açan elektriksel, kimyasal ve sinirsel faaliyetleri". (Bock ve Marsh, 1993)

Bilişsel psikolojideki geleneksel bilgi işleme yaklaşımı, temelde otomatik ve kontrollü süreçler arasındaki ayrımı kabul etmektedir. Otomatik süreçler, konu hakkında düşünmeyi gerektirmeksizin uygun uyarıcı koşulları altında zorunlu olarak geri getirilen süreçlerdir. Buna karşın kontrollü süreçler ise konu üzerinde düşünülerek ve kontrollü bir çaba harcanarak geri getirilen süreçlere karşılık gelmektedir (Benjafield, 1993; Bock, Marsh, 1993; Eysenck, 1990; Klatzky,

1984). Geleneksel bilgi işleme yaklaşımı doğrultusunda yapılan bu ayrımın en önemli özelliği bilinçaltı ve bilinçli yaşantıları, bilgi işleme süreci açısından ele almasıdır. Buna göre geleneksel bilgi işleme yaklaşımı, bilinçaltını dikkat öncesi (preattentive) ya da otomatik süreçlerle tanımlamakta, bilinci ise kontrollü süreçlerle açıklamaktadır. Ancak bilişsel psikolojideki yeni gelişmeler doğrultusunda bilinç ve bilinçaltı kavramları sadece bilgi işleme süreci ile sınırlandırılmamak-

ta, depolama ve geri getirme süreçleri açısından da kavramların birer yapı olarak bellek sistemleri arasındaki yerleri belirlenmeye çalışılmaktadır.

Bilişsel psikolojideki gelişmeler doğrultusunda günümüzde bilinç ve bilinçaltı kavramlarının, farklı farkındalık (awereness) düzeylerine karşılık geldiği düşünülmektedir (Benjafield, 1993; Klatzky, 1984). Bu düşünce tarzının ilk izlerini, James'in (1890) söylediği şu sözlerde de görmek mümkündür: "İnsanlar, çevresinde farkında oldukları şeylerin gerçekte farkında olmayabilirler." James'in işaret ettiği bu durum değişik kodlama ve farklı bellek sistemlerinin farklı farkındalık düzeylerine karşılık gelip gelmediği yolundaki araştırmaları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, Tulving (1985), episodik, semantik ve işlemsel belleğin, üç farklı farkındalık düzeyine karşılık geldiğini belirtmektedir. Tulving'e (1985) göre, bu bellek sistemleri sırasıyla üç farklı farkındalık düzeyi olan "kendilik bilgisi" (self knowing veya autothetic), "bilme" (knowing veya noetic) ve "bilinmeyen"e (nonknowing veya anoetic) karşılık gelmektedir. Tulving'in (1985), bellek ve farkındalık düzeyleri arasında kurduğu paralelliklerde olduğu gibi Jacoby ve Witherspoon'un (1982) farkında olmayan bellek (memory without awareness) ve Schacter'in (1987) örtük bellek (implicit memory) ve açık bellek (explicit memory) konusundaki çalışmalarını da bilinç öncesi ve bilinçaltı süreçleri, bellek sistemleri yoluyla açıklamaya yöneliktir. Genel olarak açık bellek, kişinin geçmişteki bazı olayları bilinçli olarak geri getirmesi sürecine işaret etmektedir. Deneklerin kelime, sayı ya da belirli bir maddeyi kendilerinin üretmesinin gerektiği yaygın olarak kullanılan hatırlama görevleri ile önceden öğrenilmiş olan maddelerin belirlenmesini ya da seçilmesini içeren tanıma görevleri, bu tür belleği ortaya çıkarmaya yöneliktir. Buna karşın örtük bellek, yeniden öğrenme sırasındaki kazanımlar

ya da ipucu verme (priming) sonucu geçmiş yaşantıların bilinçsiz olarak geri getirilmesine işaret etmektedir. Farkında olmayan bellek ya örtük bellek kavramlarının gösterilebilmesi için en çok kullanılan görevler; algısal belirleme (perceptual identification), karar verme (judgement) ve kelime tamamlama (word completion task) görevleridir (Bock ve Marsh, 1993; Jacoby ve Witherspoon, 1982; Schacter, 1987; Tulving, 1985). Sözü edilen iki farklı kategorideki görevler aracılığıyla, zihnin bilinçli ve bilinçsiz olarak işleyişinin görgül düzeyde incelenebileceği ortaya konmaktadır. Böylelikle günümüz bilişsel psikoloji araştırmalarında bilinç ve bilinçaltı kavramları, işlemsel olarak farklı farkındalık düzeylerine karşılık gelen görevler şeklinde tanımlanmaktadır. Bu şekildeki bir yaklaşım, bilinç ve bilinçaltı ikilemini bir bilinçlilik boyutu üzerinde değerlendirme amacına hizmet etmektedir. Çünkü bu yaklaşımla, bu iki kavram niteliksel olarak tamamen bağımsız yapı ya da süreçler şeklinde değil bir bilişsel görev boyutu üzerinde niceliksel olarak farklılık gösteren düzeyler şeklinde ele alınmaktadır. Psikolojinin tarihi fenomenleri olan bu kavramların varlığını ortaya çıkarmak için kullanılan bellek görevleri aracılığıyla yapılan değişimleme, kavramların bilişsel psikoloji içinde görgül statüye ulaştırılmış olmaları açısından da kritiktir.

Bilimsel psikoloji tarihi boyunca zihinsel yaşamın analizi, daha çok da bilinçli zihinsel durumlar üzerine odaklaşmıştır. Diğer yandan düşünce ve hareketlerimizin fenomenal farkındalık ve istemli kontrol dışındaki zihinsel yapı ve süreçler tarafından da etkilenmekte olduğu klinik ve deneysel araştırmalarla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu uğraş içinde ilk kez İngiliz Çağrışımçıları'yla dikkat çekmeye başlayan bilinçlilik durumu, Alman filozoflarıyla nedenleri sorgulanırken bilinç öncesi süreçlerin varlığı gündeme gelmiş, modern psikolojinin kurulma-

sıyla ortaya çıkan ekoller ile bilinç ve bilinç öncesi süreçlerin ölçülebilirliği üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bugün artık bilinç ve bilinçaltı nedir sorusu, içinden çıkılmaz en güç sorulardan biri olarak görülmemektedir. Psikolojinin bu tarihi fenomenleri eskisi kadar gizemli olarak kabul edilmese de, bilim öncesi felsefi açıklamalardan günümüze kadar olan süreçte konuyla ilgili tartışmaların devam ediyor olması, bu süreçlerin insana ilişkin sırların hala en önemlilerinden biri olduğunun göstergesidir. Günümüz bilim adamları, bu sırrı tam olarak çözebilmek için bilinç ve bilinçaltı süreçlerini açıklamaya yönelik ayrı yaklaşımlar yerine her ikisinin de birlikte bir boyut üzerinde yer aldığı, bilinçlilik durumunun analiziyle daha çok ilgilenmektedirler. Bu konuda farklı yaklaşımlar doğrultusunda yapılan son araştırma bulgularından hareket ederek, bilinçlilikte “yeni bir bilime doğru” yol alındığını söylemek pek hatalı olmaz.

Kaynaklar

- Benjafield, J. G. (1993). *Cognition*. New Jersey: Prentice Hall.
- Bock, G. R., & Marsh, J. (Eds.). (1993). *Experimental and theoretical studies of consciousness* (Ciba Foundation Symposium 174). New York: John Wiley & Sons.
- Boring, E. G. (1957). *A history of experimental psychology*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Brennan, J. F. (1991). *History and systems of psychology* (3rd ed.). New York: Prentice-Hall.
- Bruno, F. J. (1982). *Psikoloji tarihine giriş*. (N. Hisli, Çeviren). İzmir: Ticaret.
- Carlson, N.R. (1993). *Psychology: The science of behavior* (3rd ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Charlmers, D. (1995). Facing up to the problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 2(3), 200-219.
- Cohen, J. (1980). *The linements of mind: In historical perspective*. Oxford: W. H. G. Freeman.
- Crick, F., & Koch, C. (1990). Toward a neurobiological theory of consciousness. *Seminars in the Neurosciences*, 2: 263-275.
- Dennett, D. C. (1996). Facing backwards on the problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 3(1), 4-6.
- Dennis, W. (1948). *Readings in the history of psychology*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Eysenck, M. W. (Ed.). (1990). *The Blackwell dictionary of cognitive psychology*. Cambridge: Basil Blackwell.
- Fancher, R. E. (1960). *Ruhbilimin öncüleri* (A. Yardımcı, Çev.). İstanbul: İdea.
- Fechner, G.T. (1966). *Elements of psychophysics*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gökberk, M. (1990). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Evrim.
- Jacoby, L.L., & Witherspoon, D. (1982). Remembering without awareness. *Canadian Journal of Psychology*, 36, 300-324.
- James, W. (1890). *Principles of psychology*. Vol 1. New York: Holt.
- Jung, C.G. (1982). *Bilinç ve bilinçaltının işlevi*. (E. Büyükinal, Çev.). İstanbul: Onur.
- Keller, F. S. (1973). *The definition of psychology* (2nd ed.). New York: Appleton-Century-Crofts.
- Klatzky, R. L. (1984). *Memory and awareness: An information processing perspective*. New York: WH Freeman.
- Lowry, R. (1971). *The evolution of psychological theory: 1650 to present*. Chicago: Aldine, Atherton.
- Peters, R. S. (1962). *Brett's history of psychology*. Cambridge: George Allen, & Unwin Schultz D. P.
- (1981). *A history of modern psychology* (3rd ed.). New York: Academic.
- Schacter, D.L. (1987). Implicit memory: History and current status. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 13, 501-518.
- Sexton, V. S., & Misiak, H. (1971). *Historical perspectives in psychology readings*. California: Belmont.
- Sharpe, R. A. (1990). *Making human mind*. London: Routledge.
- Skinner, B. F. (1987). What happened to psychology as the science of behavior? *American Psychologist*, 42 (8), 780-786.
- Tolman, E. C. (1958). *Behavior and psychological man: Essays in motivation and learning*. California: University of California Press.
- Tulving, E. (1985). How many memory systems are there? *American Psychologist*, 40, 4:385-398.
- Wolman, B. (1960). *Contemporary theories and systems in psychology*. New York: Harper.
- Woodworth, R. S. Sheehan, M. R. (1964). *Contemporary schools of psychology* (3rd ed.). New York: The Ronald Press.